

Серед цих дітей, навіть в дорослому віці, спостерігається висока частота депресій. В старшому віці, у підлітків, можуть спостерігатися спроби самогубства або завершені самогубства.

Соціальні наслідки жорстокого поводження з дітьми. Можна виділити два аспекти наслідків, що проявляються одночасно: шкода для жертви і для суспільства. Діти, що пережили будь-який вид насильства, зазнають труднощі соціалізації: у них порушені зв'язки з дорослими, немає відповідних навичок спілкування з однолітками, вони не володіють достатнім рівнем знань і ерудицією, щоб завоювати авторитет в школі і ін. Рішення своїх проблем діти - жертви насильства – часто знаходять в кримінальному, асоціальному середовищі, а це часто пов'язано з формуванням у них пристрасті до алкоголю, наркотиків, вони починають красти і скоювати інші кримінально карні дії.

Дівчатка нерідко починають займатися проституцією, у хлопчиків може порушуватися статева орієнтація. І ті, і інші згодом зазнають труднощів при створенні власної сім'ї, вони не можуть дати своїм дітям достатньо тепла, оскільки не розв'язані їх власні емоційні проблеми.

Будь-який вид насильства формує у дітей і у підлітків такі особові і поведінкові особливості, які роблять їх малопривабливими і навіть небезпечними для суспільства [4].

Насильство над дітьми призводить до суспільних втрат. Це перш за все втрати людських життів в результаті вбивств дітей і підлітків або їх самогубств, це втрати в їх обличчі продуктивних членів суспільства внаслідок порушення їх психічного і фізичного здоров'я, низького освітнього і професійного рівня, кримінальної поведінки. Це втрата в їх особі батьків, здатних виховати здорових у фізичних і етичних відносинах дітей. Нарешті, це відтворення жорстокості в суспільстві, оскільки колишні жертви самі часто стають насильниками.

Крім безпосереднього травматичного впливу пережитого насильства може приводити до довготривалих наслідків, що найчастіше впливають на все подальше життя суб'єкта. Наслідками пережитого в дитинстві насильства, так званими „відставленими ефектами травми” є порушення Я – концепції, почуття провини, депресія, труднощі в міжособистісних відносинах і сексуальні дисфункції. Головним наслідком пережитого в дитинстві насильства дослідники вважають втрату базової довіри до себе та інших, виникнення соматичних захворювань і т.д. [2].

Література

1. *Зиновьева Н.О., Михайлова Н.Ф.* Психология и психотерапия насилия. – СПб.: Речь, 2003.
2. *Лебединский В.В.* Нарушения психического развития у детей. – М., 1985. – С.53 – 74.
3. *Малкина-Пых И.Г.* Психология поведения жертвы. – М., 2006.
4. *Фурманов И.А.* Агрессия и насилие. Диагностика, профилактика и коррекция.- СПб., 2007.

УДК 376.2/5 (075)

В.П. Шпак, В.М. Шпак

ПЕРВИННІ І ВТОРИННІ ПРИЧИНИ ПОРУШЕНЬ ПОВЕДІНКИ ВАЖКОВИХОВУВАНИХ ДІТЕЙ ЯК ПРОБЛЕМА РЕАБІЛІТАЦІЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ

Анотація. Виникнення важковиховуваності в дітей здебільшого провокується причинами, що мають первинний чи вторинний характер. Значне місце з-поміж них займають різного роду депривації.

Ключові слова: важковиховувані діти, депривація, педагогічно занедбані діти, типи важковиховуваності.

Аннотація. Среди причин, приводящих к трудновоспитуемости детей, выделяются факторы первичного и вторичного характера. Особая роль среди них отводится разного рода депривациям.

Ключевые слова: *трудновоспитуемые дети, депривация, педагогически запущенные дети, типы трудновоспитуемых детей.*

Annotation. *The origin of to difficultness for children is mostly provoked reasons which have primary or second character. Considerable seat among them is taken different sort of deprivations.*

Key words: *difficult children, deprivation, types of difficultness for children, pedagogically neglected children.*

Діалектичною тенденцією сучасного етапу розвитку педагогічної науки стало розширення її структури за рахунок виникнення нових напрямів, з-поміж яких важливу роль відіграє реабілітаційна педагогіка. Вивчення зарубіжного і вітчизняного досвіду педагогічної реабілітації «важких» дітей (Б. Алмазов, Н. Баранова, С. Беличева, А. Гордеева, С. Єгорова, І. Єрмаков, М. Жданова, В. Морозов, М. Фролов) дає нам підстави стверджувати, що реабілітаційна педагогіка – це окрема (самостійна) галузь педагогічної науки, що передбачає комплексний підхід до відновлення тимчасово порушених або втрачених здібностей дитини до нормальної поведінки і розвитку шляхом цілісної організації її життєдіяльності [7]. У самому визначенні вже закладена ідея, співзвучна погляду І. Підласого на те, що основна мета реабілітаційної педагогіки – допомога дітям, які опинились у складних життєвих обставинах. Зазначимо також, що об'єктом дослідження цієї галузі виступають порушення поведінки і розвитку таких категорій дітей:

1) із порушенням соціальної адаптації (соціально і педагогічно занедбані діти, дезадаптовані діти з девіантною поведінкою, безпритульні, сироти, неповнолітні правопорушники, діти з порушенням психосоматичного здоров'я та функціональними відхиленнями);

2) з утрудненнями в навчально-пізнавальній діяльності (діти з недостатнім розвитком пам'яті, просторового уявлення, рухових умінь, з обмеженим запасом загальної обізнаності, труднощами у формуванні навичок письма, читання, математичних навичок, а також діти, які знаходяться під впливом психотравмуючої ситуації);

3) з проблемами поведінки (діти з інфантильною, протестною, гіперактивною, конформною, симптоматичною, демонстративною, агресивною поведінкою).

Такі діти, вважає Г. Кумаріна [2], не є хворими у прямому розумінні цього слова і не відносяться до категорії дітей із вадами психофізичного розвитку. Проте внаслідок фізичної чи психічної астенії, соціальної, педагогічної занедбаності або дезадаптованості вони характеризуються дисгармонійним розвитком, зниженою здатністю до навчальної і трудової діяльності, мають набагато гірші від своїх однолітків адаптаційні механізми, а також схильні до патологічних реакцій на перевантаження. Загальними особливостями зазначених категорій дітей є високий рівень тривожності, імпульсивність, емоційна нестійкість, схильність до негативізму, хворобливе реагування на дії вчителя, сприйняття їх як несправедливих. При цьому вони мають інтелектуальні здібності, що відповідають віковим нормам і відрізняють їх від дітей із вадами розумового розвитку.

Для позначення особливостей поведінки „важких” дітей, що виявляються у відвертому ігноруванні обов'язків, бродяжництві, втечах зі школи й домівки, участі в різного роду угрупованнях, споживанні алкогольних і наркотичних речовин, курінні та інших антисуспільних проявах, у психолого-педагогічній літературі прийнято використовувати термін „девіація” („аберація” [6]). Спираючись на тлумачення цього поняття, що походить від двох латинських слів (*de* – „від” і *via* – „дорога”), неважко зрозуміти, що йдеться про будь-яке відхилення від норми в поведінці. Відхилення в поведінці – стійкі стереотипи негативної поведінки, у якій виявляються небажані якості. Проте у вітчизняній психології девіантність традиційно розглядається як поведінка, що знаходиться на межі між правосвідомістю та кримінальністю (делінквентністю).

Відомо, що на одному з психологічних семінарів Павльської середньої школи від 13 вересня 1967 р. В. Сухомлинський зауважив, що „важкі” діти – це широке й неоднорідне поняття, що включає:

- дітей, які відчувають утруднення у засвоєнні програмового матеріалу;
- дітей, які є важкими у моральному розумінні, але тямущі, здібні, з розвинутою пам'яттю;
- дітей, які з раннього віку знаходяться в атмосфері, де панує грубість, що відбивається на формуванні моральних якостей особистості;
- дітей, які не володіють своїми бажаннями, що перетворюються на примхи;
- дітей із відставанням в інтелектуальному розвитку [3].

Певну гнучкість у розумінні даного поняття виявляє англійський педагог М. Раттер, який стверджує, що дітей із девіантною поведінкою можна умовно поділити на дві категорії. До першої категорії, на його думку, належать діти з „соціалізованими формами” антисуспільної поведінки, які легко адаптуються до соціальних норм усередині тих антисуспільних груп, до яких вони належать. Вони намагаються не демонструвати відверто свою поведінку, оскільки розуміють її можливі наслідки. Проте час від часу вона стає очевидною і для багатьох супроводжується ефектом несподіваності. Як правило, це діти зі збереженим інтелектом, але низькою моральною свідомістю. Від однолітків їх відрізняє вміння маніпулювати іншими, відсутність емоційних розладів. Зазначимо, що вчинок – це специфічний вид розумово-вольової дії, необхідна складова діяльності людини, вияв її характеру і поведінки [5].

Другу категорію, вважає М. Раттер, становлять діти з не соціалізованою агресивною антисуспільною поведінкою. Вони зазвичай знаходяться в конфронтації з рідними та однолітками, виявляють значні емоційні розлади, що супроводжуються негативізмом, агресивністю, зухвалістю, мстивістю [4].

Поняття „важковиховуваність” у педагогічній літературі характеризується трьома основними ознаками: наявністю в поведінці відхилень від суспільних норм, утрудненнями їх корекції внаслідок закритості таких дітей до педагогічного впливу та необхідністю індивідуального підходу при організації реабілітаційно-педагогічної допомоги. Зовнішньо поведінка таких дітей відзначається: 1) безвідповідальним ставленням до навчання; 2) частими конфліктами з учителями та однокласниками; 3) невиконанням вимог дорослих; 4) пропусками уроків; 5) утечами з дому, крадіжками, хуліганством, вживанням алкоголю, психотропних речовин.

Як бачимо, важковиховувана дитина – це така, у якій виникають труднощі з соціалізацією, важко формуються моральні норми і внаслідок цього виникають відхилення форм поведінки. Вітчизняні дослідники Г. Нагорнюк і Б. Пасинев вважають, що набір цих негативних виявів повторюється у багатьох важких підлітків, тому їхня поведінка здається подібною і відрізняється лише ступенем вияву відхилень від соціальної норми. Через це деякі педагоги переконані, що всі „важкі” учні однакові, тому реабілітаційна робота проводиться за єдиною схемою.

Однак наукові дослідження переконливо свідчать, що далеко не всі діти, які порушують норми поведінки, є важковиховуваними: безвідповідальне ставлення до навчання, пропуски уроків, неприйняття школи взагалі далеко не завжди пов'язані з важковиховуваністю, ступінь якої також не в кожному випадку визначається кількістю порушень норм поведінки та їх інтенсивністю.

У загальній групі дітей із соціально дезадаптованою поведінкою традиційно виділяють такі типи важковиховуваності:

1. Тип педагогічно занедбаних дітей – зумовлений несформованістю особистісних структур, низьким рівнем розвитку моральних уявлень і соціально значущих навичок поведінки. Педагогічна занедбаність виникає як наслідок виховання за типом гіпопротекції. Розпізнати цей тип можна вже за зовнішнім виглядом: неохайно одягнені, брудні діти, яким батьки приділяють недостатньо уваги. У більшості випадків це діти з неблагополучних та неповних родин, де основним чинником виховання є негативний життєвий досвід, хоча іноді трапляється, що педагогічно занедбана дитина виховується в благополучній, заможній і повній сім'ї.

Соціальна дезадаптація таких дітей починається з неуспішності в навчальній діяльності. У зв'язку з тим, що в родині таким дітям не приділяли необхідної уваги, готовність до школи не була сформована. Уміння долати труднощі, довільна саморегуляція, щоденні навички

спілкування, моральні норми також відсутні або несформовані чи викривлені. Тому перші ж невдачі, викликаючи негативні емоційні переживання, спричиняють агресію, фіксуються як несправедливість. Погані оцінки, що учень отримує від учителя, призводять до порушення відносин, викривленого характеру взаємодії, що має тенденцію генералізуватись і з часом поширюватися на всіх учителів школи.

Постійні труднощі в навчанні формують у педагогічно занедбаній дитині бажання уникати проблем, невпевненість у собі, низький рівень самоповаги. Засвоївши негативні стереотипи взаємин у родині, учень неусвідомлено переносить їх на спілкування з однолітками, що призводить до непорозуміння навіть із друзями.

Педагогічно занедбані діти вирізняються саме несформованістю особистості, незрілістю, що пояснюється відсутністю правильного педагогічного керівництва, належної організації життєвого простору, уваги та підтримки з боку батьків. Однак значних викривлень у формуванні особистості у цих учнів не помічається. Їхня негативна поведінка частіше за все має реактивний характер, оскільки вони здатні зрозуміти свої проблеми та намагаються змінити себе.

Педагогічна реабілітація при педагогічній занедбаності передбачає встановлення довірливих взаємин із дитиною, створення в неї ситуації успіху, формування позитивної самооцінки, мотивації досягнення, індивідуальну допомогу щодо підвищення рівня успішності, розвиток моральних уявлень, вироблення адекватних навичок поведінки і спілкування, підвищення рівня саморегуляції.

2. Конституціональний тип виникає в тому випадку, коли неприйняття педагогічних впливів обумовлене порушеннями вищої нервової діяльності. Це, насамперед, діти, для яких характерні відхилення в емоційних і вольових процесах, аномалії характеру, що на фоні збереженого інтелекту зумовлює значні труднощі у спілкуванні, навчальній і трудовій діяльності.

Йдеться про цілком здорових дітей, у яких яскраво виражені риси певного характерологічного типу. При цьому природні реакції підліткового віку (емансипації, групування, обумовлені сексуальним потягом) набувають патологічного характеру різного ступеня вираженості. Ці відхилення часто бувають тимчасовими, тобто зумовленими органічними змінами підліткового віку або ситуацією, що торкається найбільш уразливих особистісних якостей.

У даному випадку педагогічна реабілітація передбачає розвиток емоційно-вольової сфери підлітка, вироблення в нього адекватних способів реагування у будь-якій життєвій ситуації, розширення діапазону стереотипів поведінки.

3. Ситуативний тип (уявна важковиховуваність) обумовлений некомпетентними виховними діями батьків або вчителів, що призводить до опору педагогічним діям із боку дитини. Значна кількість конфліктів та різних форм відхилень від норм поведінки часто ініціюється дорослими. Дітей, для яких характерна така поведінка, ще не можна вважати важковиховуваними, оскільки їхні негативні вияви пов'язані не з дефектами розвитку особистості, а з незалежними від них умовами. Стабілізація взаємин із такими дітьми насамперед потребує від дорослих переосмислення своїх виховних підходів і методів впливу.

У ході педагогічної реабілітації даної категорії дітей перевага повинна надаватися встановленню причин конфліктної ситуації, пошуку адекватних шляхів її подолання.

4. Власне важковиховуваний тип характеризується порушенням оцінних взаємин у всіх головних сферах життєдіяльності дитини – у ставленні до себе, до інших людей, до дійсності. У силу цього між дорослим і дитиною, особливо в підлітковому віці, може виникнути бар'єр, що спричиняє деформацію цих відносин, викривлення позитивних соціальних явищ. Ознаками подібних відхилень у поведінці будуть недовіра до людей, озлобленість, підвищена вразливість, підозріливість.

У цьому випадку педагогічна реабілітація має спрямовуватися на створення умов для адекватного сприймання підлітком педагогічного впливу, подолання розгалуженості взаємин в усіх сферах життєдіяльності дитини, пошук компромісу, адекватних форм взаємодії, допомогу

дитині у стабілізації позитивного ставлення до себе і соціуму, вироблення в неї адекватної самооцінки.

Причини виникнення відхилень у поведінці дітей можуть бути різноманітними. Г. Кумаріна [7] класифікує їх на дві групи – первинні і вторинні. Відхилення первинного характеру визначаються особливостями індивідуальних, у тому числі нейродинамічних властивостей дитини: нестабільністю психічних процесів, психомоторним збудженням або, навпаки, гальмуванням. Найчастіше подібні відхилення виявляються у надмірному збудженні на фоні емоційної нестабільності, легкого переходу від підвищеної активності до пасивності і навпаки.

При переважанні вторинних причин відхилення поведінки виникають унаслідок неадекватного (захисного) реагування дитини на утруднення шкільного життя, на деформацію взаємовідносин з однолітками, що не задовольняють дитину. У цьому випадку маємо справу з нерішучою, пасивною або навпаки – упертою, агресивною дитиною. Складається помилкове враження, що вона навмисне порушує норми поведінки. Проте дитина дійсно не в змозі впоратися зі своїми переживаннями, що неодмінно призводить до нових конфліктів з іншими. Інколи девіантна поведінка виникає не тому, що дитина навмисне цього прагнула, а від бездіяльності, нудьги, у недостатньо насиченому різними видами діяльності виховному середовищі. Причини порушень поведінки можуть критися також у незнанні загальноприйнятих норм і правил, кризових періодах розвитку, стані здоров'я, педагогічній занедбаності.

Виявлено, що опір виховному впливу – це протидія дітей виховним впливам батьків, що зумовлена, з одного боку, одноманітністю та формалізмом у застосуванні батьками прийомів виховання, а з іншого – низкою психологічних чинників: психологічною неготовністю дітей до сприймання виховних впливів, їхньою низькою сенситивністю, істотною розбіжністю ціннісних орієнтацій вихованців і вихователів, зневажливе ставлення до дорослих, їхнім недостатнім авторитетом, згубними звичками дітей [5].

Важковиховуваність як протидія виховним заходам може бути викликана й іншими вторинними причинами: педагогічною безтактністю, грубістю, черствістю батьків і педагогів; непосильністю, суперечністю та несправедливістю їхніх вимог; сімейним неблагополуччям; конфліктами між учнями та вчителями, учнівським колективом; неправильними методами виховання у сім'ї; гіперопікою і вседозволеністю. Усі ці фактори й обставини можуть існувати самостійно і в системі, у взаємозв'язку один з одним. Тому і важковиховуваність може проявлятися по-різному: у вигляді неприйняття виховного впливу, відвертої протидії йому чи просто в низькій ефективності, недостатній результативності виховної роботи. Залежно від характеру домінуючих факторів впливу і стійкості негативних проявів поведінки можна говорити про важковиховуваність тимчасову і стійку.

Не останню роль у порушеннях поведінки і розвитку відіграє депривація, що, як вважають І. Ярославцева, а також чеські вчені Й. Лангмейер та З. Матейчек, буває материнською (емоційною), руховою, сенсорною, когнітивною, соціальною і соматичною. Так, унаслідок материнської (емоційної) депривації дитина втрачає необхідний для неї емоційний зв'язок із матір'ю, залишає нереалізованою одну з найбільш сильних і яскраво виражених людських потреб. Це призводить до порушення психічного та інтелектуального розвитку, інфантильності, невпевненості у власних силах, аутизму, що супроводжуються відсутністю базової довіри до навколишнього світу.

Результатом комунікативної депривації виступає зниження комунікативної та пізнавальної активності, несформованість мотиваційної сфери, емоційно-особистісні порушення та афективні розлади поведінки.

Рухова депривація виникає при надмірному обмеженні рухів дитини, тому сповивання немовляти містить у собі небезпеку розвитку в майбутньому хронічної гіподинамії, що призводить до емоційної в'ялості, виникнення компенсаторної рухової активності. Остання проявляється як погойдування тіла з боку в бік, підстрибування, смоктання пальців та інші стереотипні рухи дитини. Тривале рухове обмеження неодмінно викликає стан депресії, що може порушуватися нападами агресивності, підвищеною тривожністю, вразливістю.

Сенсорна депривація є наслідком дії середовища з недостатньою кількістю або одноманітністю сенсорних подразників – кінестетичних, тактильних, візуальних, акустичних. Це впливає на потребу дитини в певних стимулах, дефіцит яких призводить до фізіологічних і неврологічних порушень, а отже – до затримки психічного розвитку.

Результатом когнітивної депривації виступає зниження пізнавальних інтересів, дисгармонійний інтелектуальний розвиток та порушення поведінкової регуляції.

Соціальна депривація впливає на соціальну адаптацію та професійне самовизначення особистості в майбутньому. Вона характеризується тим, що в дитини поступово формується потреба в особистій автономії, яка супроводжуватиме її впродовж усього життя. Починається цей процес у дошкільному дитинстві з усвідомлення нею соціальних ролей. Відсутність можливості спостерігати і диференціювати різні соціальні ролі ускладнює формування образу власного „я” дитини. Згодом, коли усвідомлення себе відбудеться, виникне потреба визнання власної гідності, значущості дитини з боку інших. Незадоволення такої потреби стає головною причиною дитячих неврозів, виникнення різноманітних форм порушення поведінки.

Дослідження останніх років дозволяють говорити про соматичну депривацію, що пов'язана з недостатнім доглядом і байдужим ставленням дорослих до психосоматичного здоров'я дитини. Шкідливий вплив низки патогенних факторів упродовж перинатального періоду і раннього дитинства неодмінно призводить до психофізіологічної слабкості або патології органів і систем організму.

Отже, якщо вчасно не діагностувати порушення поведінки і не вжити адекватних реабілітаційно-педагогічних засобів впливу, відхилення у подальшому розвитку особистості набувають стійкості, поглиблюються, перетворюються на риси характеру. Реабілітаційна педагогіка покликана допомогти важковиховуваним дітям відновити тимчасово порушені здібності до нормальної поведінки шляхом цілісної організації їх життєдіяльності та за умови комплексного підходу до вирішення цієї проблеми.

Зрозуміло, що подана стаття не вичерпує всіх проблем, що назріли на сучасному етапі становлення і розвитку реабілітаційної педагогіки. Серед перспективної тематики подальшого науково-педагогічного дослідження проблеми визначено: вивчення теорії та практики реабілітаційної роботи дитустанов в Україні (20-40-і роки ХХ ст.), становлення і розвиток реабілітаційної педагогіки протягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст., вивчення досвіду комплексної медико-педагогічної реабілітації астенічних дітей в умовах санаторних шкіл України, теорія та методика реабілітаційно-педагогічної роботи з дітьми, схильними до відхилень поведінки, теорія та методика реабілітаційно-педагогічної роботи з дітьми, які мають утруднення в навчально-пізнавальній діяльності, теорія та методика реабілітаційно-педагогічної роботи з соціально дезадаптованими дітьми та ін.

Література

1. *Верцинская Н.Н.* Трудный ребенок. – Минск: Народна асвета, 1989. – 126 с.
2. *Коррекционная педагогика в начальном образовании / Г. Кумарина и др.* – М.: Академия, 2001. – 320 с.
3. *Натанзон Э.Ш.* Психологический анализ поступков и способы педагогического воздействия на личность. – М.: Просвещение, 1968. – 207 с.
4. *Ратте М.* Помощь трудным детям. – М.: Прогресс, 1987. – 420 с.
5. *Родинно-сімейна енциклопедія.* – К.: Богдан, 1996. – 438 с.
6. *Шнак В.П.* Реабілітаційна діяльність зарубіжних і вітчизняних виправно-виховних закладів ХІХ – початку ХХ ст.: Монографія. – Полтава: АСМІ, 2005. – 336 с.
7. *Шнак В.П.* Реабілітаційна педагогіка: Навчальний посібник. – Полтава: АСМІ, 2006. – 360 с.